

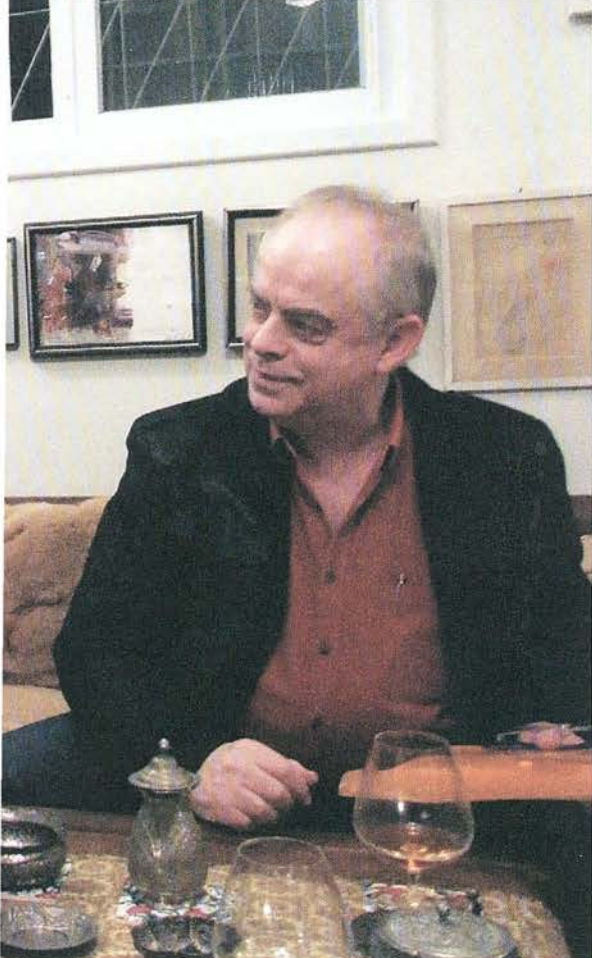
דורון רוזנבלום

זרועו הארובה של מבקר הספרות

דורון רוזנבלום משוחח עם דן מירון
על המילים, כותביהן וכוחן

רוזנבלום (מימין) ומירון | צילום: אודיסאה

איך שומרים על משקלה של המילה הכתובה בעידן זה של הרשתות החברתיות, הטוקבקים, הבלוגים והמסרים, שבו אנו מוצפים בשיטפון מילולי אינסופי? איך מצליחים לשמור על סמכותיות ועל עוצמת שיפוט כאשר כל "מי שידע" הוא שופט מטעם עצמו, והגבוה והנמוך, החשוב והטפל, מנטרלים כל אמירה משמעותית? ובעיקר: איך משמרים במצב זה את המוטיבציה ואת המרץ לכתוב, לחקוק, להעמיק?

שאלות אלה ואחרות סיקרנו אותי במפגש עם פרופ' דן מירון - חוקר הספרות, המתרגם והעורך המתקרב לשנתו השמונים, חתן פרס ישראל ופרס ביאליק - פרסונה מן האחרונות במקומותינו שעדיין יכולה להיקרא "סמכותית", ועוד בתחום חמקמק כמו הספרות.

את מעמדו זה קנה מירון כבר מצעירותו בשנות החמישים, והוא מחזיק בו זה עשורים לא רק הודות לחריצות ולשקדנות למדנית, שהניבו עשרות ספרי מחקר וביקורת, אלא גם הודות למזג אינטלקטואלי ערני ועל-גילי, שיכול להיות נשכני. כתוצאה מכך גם למאמריו כבדי הראש ביותר, העוסקים לפעמים באזוטריה מתולדות הספרות העברית והיידיית, מתלווה לרוב איזו עסיסיות מנוערת מעובש. לא מבקר כמוהו יתעלם מאיזה פרט ביוגרפי פיקנטי או מאיזו מילה חוזרת, המאפשרים אנליזה פסיכולוגית נועזת של נפש היוצר, המעשירה את משמעויות הטקסט. לא מבקר כמוהו גם יצטנע בפינתו או יתחמק מהתכתשות טובה. מדי פעם ייצא מתחומי הספרות ויגעיש את המצולה במאמר או במסה פרובוקטיביים, הנישאים על גבי כותרת יצירתית ("זמירות מארץ להד"ם - מקומה של נעמי שמר בחיינו", "אם לא תהיה ירושלים", "אם יש זה"ל - יופע מיד"), הנטבעת בזיכרון הציבורי לעתים יותר מהמאמר עצמו. ובפרפרזה על אותו מאמר שלו מימי מלחמת המפרץ, שבו קרא להגיב על מתקפת הטילים של עיראק, אפשר להגיד שגם מירון נהנה להפגין מדי פעם את זרועו הארוכה שלו: בגיחות פתע, בביקורת קטלנית על חביבקהל, בהפצצת מוסכמה.

כזה היה לאחרונה מאמר הביקורת שלו על הביוגרפיה עבת הכרס על אלתרמן מאת פרופ' דן לאור, שפורסם במוסף לתרבות וספרות של "הארץ" תחת הכותרת הקטלנית "לא הבנת השירה, לא הריתמוס, לא הלשון, לא הרוח ולא הנפש". הוא האשים את לאור באיסוף שקדני אך לוקה של עובדות ביוגרפיות, תוך הימנעות מצ' לילה אל ניתוח הקשרן הטקסטואלי - תחום שבו הוא עצמו עסק שנים רבות. גם מאמר זה, כרבים מקודמיו, לא נותר ללא הדים ומע' נה: מירון הואשם בניגוד אינטרסים, במניע אישי ובתביעה לבעלות על חקר אלתרמן. ובכלל, מטבע הדברים, מירון קנה לעצמו אויבים

רבים במשך השנים, חטף והחטיף, אבל תמיד דבק בטיעונו לעניינות ולהיעדר חשבונאות אישית. עובדה שגם ידידיו האישיים אינם חסי נים משבט ביקורתו.

נדמה לי שזיק של הנאה ניצת בעיניו כאשר השווייתי אותו למובי דיק - הלווייתן הלבן הגדול, המשייט על פני ים הספרות ובוטש במ' צולותיה - גופו מצולק מאינספור קרבות ספרותיים, בהם נשך וטרף כהוגן, וגם ספג לא מעט צילצלים וקרסים שנתקעו ועדיין תקועים בבשרו; ועם זאת - או הודות לכך - עודנו שורד, עדיין מעורר כבוד או יראה; ממשיך לשלוט בגלים, גם כאשר הים עצמו הולך ונסוג.

X

נפגשנו בדירת הסטודיו התל אביבית שבה מירון עובד כאשר הוא שוהה בארץ ואינו מלמד באוניברסיטת קולומביה שבניו יורק: קוני' כיה נאה של איש כותב, ספונות ספרים ודיסקים, עם חלונות זכוכית הסגורים נוכח רחוב סואן, שעל קו מפתנם "הרעש נפרד מן האור". אמרתי לו שמשום מה תמיד דמיינתי אותו בלוקאל ירושלמי - בית אבן, גרניום - או בהוויה קמפוסית אמריקאית, אדומת לבנים ולפופת קיסוס. הוא משך בכתפיו ואמר שמכל מקום, בדירה התל אביבית הזאת הוא מרגיש בבית. עושה את העבודה, נותן את שעות הכתיבה היומיות שלו.

מירון: ראיתי לנגד עיני, מצד אחד, סבא שהיה תלמיד חכם ולא ויתר לעצמו ולאף אחד בחיים – איש קשה מאוד – אבל הוא שמר על כישוריו השכליים עד שמת. ומצד שני ראיתי את אבי, שהיה בפרישה חסרת תוחלת והתנוון במהירות מזעזעת

עניינים – כל זה בא אחרי הארבע־חמש שעות האלה”.

– ואין בלוקים, כיסי אוויה, התקפי אי־חשק?

”יש לי בלוקים ויש לי קשיים, ואני מוחק או גונז. אבל אני כמו הסופרים האלה שהיו נצמדים לסדר יום, למכסות קבועות של שעות כתיבה. ומעניין שבעבר, במשך הרבה שנים, זה לא היה כך. בעבר היו תקופות קשות, או שלא הייתי מספיק מרוכז, וכן הלאה. המשמעת העצמית היא יותר עניין של עשר־חמש עשרה השנים האחרונות. הזקנה, מהבחינה הזאת, פינתה עבורי את הדברים”.

– כלומר עוד יש אל מה לשאת עיניים.

”זה כמו לשמור על כושר פיזי. אתה רץ כל יום, ואם תפסיק – תתחיל להתרופף. אני ראיתי לנגד עיני, מצד אחד, סבא שהיה תלמיד חכם ולא ויתר לעצמו ולאף אחד בחיים – איש קשה מאוד – אבל הוא שמר על כישוריו השכליים עד שמת. ומצד שני ראיתי את אבי, שהיה בפרישה חסרת תוחלת והתנוון במהירות מזעזעת. אבי מת בגיל 87, אבל שנותיו האחרונות היו שנות אין חפץ בהן, לא לו ולא לאחרים. ברגע שהוא הפסיק – הוא התנוון. וזה מאוד הפחיד אותי. מאוד. אני גם אם אפרוש מעבודה באקדמיה, אמשך לעבוד כל עוד אני יכול. עד שהרואות תחשכנה”.

– אתה אולי שומר על כושר – אבל לא המציאות שמסביב, שבה אני שים מדברים באמצעות המקלדת, ברשתות החברתיות ובתגובות, אבל משקל המילה הכתובה פוחת והולך. אתה מרגיש בכך?

”צריך להבדיל בין המילה הכתובה לבין המילה המודפסת. אני חור שב שכל התקשורת המודפסת היא בתהליך של שקיעה כנראה בלתי נמנעת. מוסד העיתונים הגדולים שייך כבר לעידן הבורגני, הווינאי, למציאות היסטורית אחרת. אבל זו לא המילה הכתובה ששקעה, אלא שהיא קיבלה ממד חדש באמצעים הדיגיטליים. והבעיה היא לא חוסר ההשפעה של המילה הכתובה, אלא בעיית הסלקציה. זאת בעיה נוראית. זה מתבלט למשל בכל הוויקיפדיות למיניהן. כאיש מחקר אתה רואה כמה טעויות יש שם, ואין לך שום דרך להתייצב מול זה. אין סלקציה, אין מערכת. אין עורך. למשל, לא יודעים עדיין

מירון: אני מאמין שעוד אפשר להפריד בין דברים כדרבנות ובין גידופים סתם. את ההפרדה הזאת עדיין מסוגל לעשות כל מי שיודע לקרוא. השאלה היא כמה אנשים יודעים לקרוא. תראה: הבלוגים למיניהם – אני חושב שזה כמו הביוב

”ואני מבין שאתה לא אוהב לכתוב”, שלח בי מעל למשקפיו מבט נזפני משהו, כמו המורה שהוא הינו. לא כמו שאחרים אוהבים, אמרתי, ותלוי מה. מה שמגביר את הערצתי לעצם החריצות שלך. לאנרגיית הכתיבה שלא פגה ולא מתעייפת.

מירון: “כשהיא תפוג או תתעייף, אני אקרוס”.

– עד כדי כך?

”כן, תראה, אני מאוד ממושמע. יש לי מוסר עבודה. עד שאני לא עושה את הארבע־חמש שעות יומיות שלי – אני לא מרגיש שיצאתי ידי חובתי. וזה מייצר תוצאות. כך יום אחרי יום, בלי לוותר לעצמי. כל העניינים האחרים – תלמידים, הרצאות ושאר

"איזה נצח? בשביל שיהיו. אני לא יודע לגבי ממד זמן. ירצו - יאכ" לו, לא ירצו - לא יאכלו. כאמור, זאת מערכת שהיא שריד מתרבות. זו כבר לא התרבות הדומיננטית, אבל יש לה עדיין כוח ולא צריך לזלזל בה. אני מתקרב לגיל שמונים, ויש להניח שבמהלך חיי היא עוד איכ" שהו תתקיים. אבל אין לי אשליות גדולות מדי. אני בטוח שזה ישקע. אבל התקווה היא שחלק ממה שהיה התרבות הזאת יוטמע בתוך העולם הדיגיטלי".

- ולצד השקיעה הזאת של המילה המודפסת העיתונאית, יש גם פיחות בעוצמת מוסד הביקורת הספרותית, ועוד מול השטף הע" צום של הספרים. יש פחות במות, פחות מבקרים שזו אומנותם. אני מבין שיש לך ביקורת גם על מוסד הביקורת עצמו.

"כבר אין ביקורת או קשב למה שיש ולמה שאין שם. כבר אין אפילו חשבונאות עם מיץ מרעיל באמת. הנשכנות האמיתית נע" למה. כבר לא קיימת הפרוצדורה הפשוטה שאתה צריך לעשות כדי לבקר: להתעסק, להראות, לעגן דברים בהוכחות. זה מה שצ" ריך מבקר לעשות - אחרת מי צריך אותנו? אז יש בעיקר רושמי רשימות, שבעצם מהווים מין שלוחות של יחסי ציבור. ואשר לשטף העצום של הספרים: אני עורך את סדרת 'אפיק' לסופרים חדשים בתקווה שאמצא משהו איכותי בתוך ים הכתיבה. ואתה לא יודע כמה כתבי יד מגיעים. זה ממש מזעזע! אבל די בחמש עשרה דקות עם כתב יד כדי לדעת מה אין שם, מה יש. ולצד זאת יש בכל זאת איזו סלקציה - איך לקרוא לזה? דרוויניסטי? אלה שיש להם כוח לשרוד - שורדים. לא תמיד אלה הם הטובים ביותר, אבל יש להם כוח לשרוד. כלומר, הדברים הממש גרועים לא נקלטים - לא קר" ראים אותם, לא קונים אותם. יש מעט מאוד דברים שהם פופולריים וגרועים. וב'גרועים' אני לא מתכוון לאיכות, אלא לכך שאין להם מה להגיד בכלל".

- אתה חי שנים ארוכות בקהילה הספרותית. הכרת את כולם. אולי אתה מתרפק על תקופה שבה שטף הספרים היה דליל יותר, עם קובעי דעה מעטים יותר, עם היררכיה יותר מסודרת?

"תראה, האמת היא שהספרות הישראלית לא הייתה חסומה אף פעם. כל מי שהיה לו ניצוץ - התקבל. החל בטביב ובשלמה זמיר ועד לארז ביטון וליוסף עוזר ולכולם. אנשים קוראים. וכשזה לא מע" ניין - אז לא קוראים. ולפעמים, כשזה כן מעניין - זה יכול להיות רע מאוד. אבל נכון שבעבר הקהילה הספרותית הייתה יותר מעוגנת. היו גופים ברורים. הייתה פוזיציה דומיננטית שקבעו אותה אנשים כמו אלתרמן, שלונסקי, רטוש, עגנון - אנשים אדירי כישרון וסמכות רוחנית. היום זה מבוזר הרבה יותר. יש הרבה סופרים שמתלכדים בקבוצות, וזה קצת פתטי, כמו במקרה של 'ערס פואטיקה': קמים וצועקים שגם הם פה. כשאין לך כישרון אתה מתלכד בקבוצה, כדי

איך להתמודד עם גניבות ספרותיות, שמפוזרות על כל פני השטח".
- ובעידן הזה, נטול ההיררכיות, מה כבר אמור ויכול להבדיל בין מילתו של פרופסור מהחוג לספרות לבין זו של "מי שיודע" - טר" קבקיטט שיושב עם הסלולר בשירותים (לא שיש בהכרח סתירה בין השניים)?

"אני מאמין שעוד אפשר להפריד בין דברים כדברנות לבין גידופים סתם. את ההפרדה הזאת עדיין מסוגל לעשות כל מי שיודע לקרוא. השאלה היא כמה אנשים יודעים לקרוא. תראה, הבלוגים למיניהם - אני חושב שזה כמו הביוב. זה מתחת לפני השטח, שם זורם מה שזורם. ואנשים מוציאים לשם מה שהם מוציאים".

- אבל מצד שני זוהי הדמוקרטיה, זהו הייד פארק. עולים אל הדוכן אנשים שקודם לכן לא הייתה להם במה.
"נכון. ובכל זאת, עדיין יש הבדל בין אמירה שיש לה משקל, שבאה

מירון: כבר אין ביקורת או קשב למה שיש ולמה שאין שם. כבר אין אפילו חשבונאות עם מיץ מרעיל באמת. הנשכנות האמיתית נעלמה. כבר לא קיימת הפרוצדורה הפשוטה שאתה צריך לעשות כדי לבקר: לעגן דברים בהוכחות

ממחשבה, בין שאתה מקבל אותה או לא, לבין היים הזה של הדברת, הקשקשת, שבו אנשים שופכים את מיץ הקרביים שלהם, את כל התסכולים. תראה, זאת בעיית התרבות בימינו. עוד לא התמודדו איתה".

- ובתוך כל זה, וכמעט נגד רוח הזמן, אתה בשלך. עוסק במחקר אקדמי, עורך כתבים של קלסיקונים עבריים במוסד ביאליק. מניין ההתמדה? אף פעם לא שאלת את עצמך "למי אני עמל"?

"איך אמר ברנר בשעתו? 'אין תקוות עתיד גדולה ליהודים בכל הגלויות, ואף על פי כן צריך לעבוד'. במוסד ביאליק אני מניח על המ" דף כרכים שאני חושב שמעטים מאוד מסתכלים בהם, אבל אני אומר לעצמי שהם צריכים להיות על המדף. כל כתבי אורי צבי גרינברג, למשל. ועוד אחרים. כך זה במתקנות שבתרבויות, וצריך להיות גם כאן. ולפי שעה הממשלה תומכת בזה. בעצם זה ממומן על ידי הצי" בוח. תראה, כל אלה הם שרידי המערכת הישנה. לגבי עתידם אני לא יודע. אבל אני מרגיש חובה לעשות מה שאף אחד אחר לא יעשה".

- בשביל הנצח?

מירון: יש הרבה סופרים שמתלכדים בקבוצות, וזה קצת פתטי, כמו במקרה של "ערס פואטיקה": קמים וצועקים שגם הם פה. כשאין לך כישרון אתה מתלכד בקבוצה, כדי לפחות לצעוק ביחד

ההוא, קשה לי לקרוא כיום כמה סופרים עבריים נחשבים: בין אם באשמת, כקורא שנעשה יותר ויותר קצר רוח, ובין אם בגלל התחושה שהסופר מודע מדי לעצמו, לא שוכח לרגע להיות "קנוני", תותח חגיגי ומהודר.

"עמוס עוז, למשל, לא רק מודע לעצמו. עמוס עוז הוא סופר מאוד מונוטוני, וכמה שהוא יותר מונוטוני - כך הוא יותר מקושט בצבעים ובמילים ובשפה. הוא עושה אין סוף המחזות ודרמטיזציות - אחת יותר אופראית מהשנייה - של סיפור אחד שחוזר על עצמו וחוזר על עצמו. אז פעם הוא בקיבוץ ופעם הוא לא בקיבוץ. אותי הוא משער מם. כי את הסיפור הזה כבר הבנתי. מה שהכי מפריע לי הוא: אוקיי, יש לך סיפור? תראה לי שאתה יודע ליצור לגביו איזה סוג של מו"דעות. ספר אותו עוד פעם, אבל ספר אותו כך שאני אראה שאתה רואה גם מה שמאחוריו. וכמה שהם מתייפיים בעברית! הם משתי משים רע בתארים, לא יודעים איפה יש עודף. מה זה עודף? זה אותו הדבר שהמאסטרים האמריקאים לימדו את כל העולם: מה שאפשר לחתוך - חתוך, אם אפשר להוריד - תוריד".

היה משהו קצת לא צפוי בזמינות הרהוטה של מטחי הביקורת, אותם ירה מירון פתאום - מהמותן, בלי חימום הקנה - לעבר כוכבי הספרות הישראלית בזה אחר זה. אולי משום שכבר חרץ את דינם בעבר, ועתה - כמו שופט בדיון עקרוני בבג"ץ - הוא רק מצטט את פסקי הדין של עצמו. הוא מדבר כפי שהוא כותב, וכותב כפי הוא מרצה - חד, בוטח, בלי מצמוץ וגמגום. אם הוא ביכה קודם את היעלמותה של "הנשכנות האמיתית" מהביקורת העברית - הוא הדגים מיד שהדברים אינם חלים עליו. מכל מקום, מעמוס עוז לא הר"פה כל כך מהר.

מירון: "בוא אני אגיד לך משהו בעניין הזה של הצלחת עמוס עוז בחוץ לארץ. יש לו מתרגם יוצא מן הכלל בשם ניקולס דה-לאנו'. זהו איש קיימברידג' שמומחה למשנה ולדברים כאלה. הוא מתרגם את

לפחות לצעוק ביחד. והם משבחים זה את זה בסופרלטיבים מהסוג שאפילו ביאליק לא קיבל".

- ולחשוב שבשנות השישים התקיף המבקר שלמה גרודז'נסקי אפילו את בנימין תמוז, בטענה שספריו "קריאים מדי".

"אני גם כן עושה את זה. אני למשל בטוח שההשפעה של מאיר שלו היא מזיקה מאוד. שזאת ספרות גרועה ביותר".

- באמת? דווקא מאיר שלו?

"כן. ואני יכול להסביר את עצמי. מאיר שלו כותב רומנים, שהם קודם כל תפורים רע מאוד. זה פשוט בעל מלאכה גרוע. אני אתן לך דוגמה. הוא בנה את הרומן האחרון שלו על כך שאישה מספרת את סיפור המשפחה למישהי. לא ברור מי המישהי, למה היא מספרת את זה, ולמה היא מדברת בכלל עם האישה הזאת. כלומר, אם אתה נוקט באמצעי שבו הופעתו של מישהו היא מוקד ההחצנה של הסיפור - תן לי סיבה למה האישה הזאת לא מגרשת אותה מהבית. מה מעניין בזה? רק מפני שהיא מורה לספרות, או משהו כזה? הוא לא טרח לנמק את זה בכל צורה שהיא. ואפשר גם להראות שהוא לא שומר על זווית הראייה. למשל, האישה יודעת דברים שהיא לא יכולה לדעת. העניינים האלה של המלאכה הם מאוד מרושלים אצלו, והם מכוסים בשפע לשוני שלדעתי מכסה על איזה סוג של ריקנות. אבל, בעיקר, מאיר שלו מוכר לנו איזו אידיאליזציה של חברה חקלאית, של קוזקים אמיתיים, אנשים שורשיים, שכולנו לעומתם עכשיו קש, מוץ על פני האדמה. זה לא משכנע. הדמויות האלה הן מיתולוגיה זולה. זה כמו ב'ברכת האדמה' של קנוט המסון, שהוא בעצם ספר פשיסטי, כן? גם שם יש אנשים שורשיים, שאמנם גם רצחו לפעמים - אבל זה בסדר, כי הם עבדו, ויצריים, וחזקים, וראשוניים כמו גברים אמיתיים. זוהי יצירת דמויות שקריות, מצבים שקריים, ויש לזה אימפקט חב'רתי מזיק, לפי דעתי".

- אני כנראה נמנה עם הבודדים - בוודאי בדור שלי - שקרא בנעוריו את שני כרכי "ימי צקלג" של ס. יזהר מהאות הראשונה עד האחרונה. אבל דווקא כמי שהתבשם בשיכרון הספרותי-לעילא והאיטי

רוזנבלום: לפחות לפי הלך הרוח הפוליטי השולט כיום בישראל, נראה כאילו תש הכוח של ההרפתקה העברית - גם בהנהגה וגם בציבור התומך בה. כאילו חזרנו למציאות הגלותית שתיאר שלום עליכם - רק כמושים עד שינינו, ובלי היתרונות

"תראה, ברובד הזה, שבין ספרות ועיתונאות, ספרות ובידור, הבולט בהם היה לדעתי דן בן אמוץ. במידה מסוימת אורי אבנ'רי במאמרים הפוליטיים שלו. גם עמוס קינן והסאטירות שלו יצרו מציאות לשונית תרבותית חדשה. צריך לראות את ההישג שלהם, שלא היה בהעמדת רומנים מעניינים או שירים חשובים או משהו כזה, אלא בדיבוב, בפטפוט שלהם, ביכולת לדבר ברובד אחר מזה שבו הספרות דיברה. זה היה נורא חשוב. זו הייתה תרומה רצינית מאוד. אי־רופו דן בן אמוץ, אספר לך אנקדוטה: שנים אחדות לפני מותו נתקלתי בו בשבוע הספר, חותם על ספריו. עמדתי בדוכן סמוך, של אוניברסיטת בראילן, מעלעל בספר של הגל או פיכטה. ופתאום דן בן אמוץ נעמד לידי ושאל אותי: 'מישהו קורא בזה?'. עניתי לו: 'לא, אבל הספר הזה הופיע 200 שנה אחרי מות המחבר. אתה חושב שאיזה ספר מהספרים שלך יופיע 200 שנה אחרי מותך?'. נו - אל תשאל מה שהיה. חודש שלם קיבלתי ממנו טלפונים, עד שבסוף הצליח להוציא ממני את המשפט: כן, הספר שלך, 'מה נשמע', יישאר אחרך".

- לאורך השנים תהיתי מה אפקטיבי יותר - כתיבת מאמר ישיב, חד ונוקב, שאומר את הדבר עצמו בצורה המושחזת ביותר, או כתיבה יותר דרמטית או סאטירית, שרק מראה את הדבר, ומשאירה את המסקנה לקורא. לעתים קרובות נטייתי לכיוון השני, גם משום שהוא יותר מורכב במשמעויות, וגם משום שהוא יותר משעשע. עכשיו אני כבר לא בטוח אפילו בזה. ניקח למשל את חנוך לוין הגדול. לא רק שהמנטליות שאותה הוא הגחיק ניצחה בגדול - אלא שהיא אימצה אותו אליה כסטיריקן מחמד, כבידור בורגני בתיארונו. אז מתלבשים יפה, צוחקים - וחוזרים הביתה בלי להפנים דבר.

"סאטירה, ספרות, שירה - אלה לא משפיעות במובן הפשוט של המילה. הסאטירה מחלחלת, יוצרת מודעות, מפתחת רגישויות, מספקת תובנות. יותר מזה היא לא יכולה לעשות. אתה לא יכול להילחם באמצעות ספרות בפוליטיקה. בפוליטיקה צריך להילחם ברובד פוליטי. ואגב, זה קורה לכל הסופרים הטובים, שהם בסופו של דבר מאומצים על ידי הממסד והעם. אפילו השלטון הסובייטי אימץ אל ליבו את טולסטוי שרצה בזמנו לשבור את כל הכלים. הם נהפכים לקלאסיקה. אם האהבה הזאת לחנוך לוין היא מוצדקת או לא מוצדקת - זה עניין לעצמו".

- כלומר? גם ביחסך אליו אני מריח שמץ של... גופרית?
"אני חושב שהוא איש מוכשר מאוד, בייחוד מוכשר בלשון. ביכולת להכות במשפט. אבל עם חזון קטן, מצומצם. חזון שבו בעצם המציאות הריאלית היחידה היא של ההעלבים ולהיעלב. מזה הוא עשה מפעל יצירה רחב וגדול: מספר המחזות לא נופל ממספר מחזותיו של שייקספיר. אולי אפילו יותר".

הרומנים שלו, ואני מבטיח לך שכל רומן באנגלית של עמוס עוז טוב לפחות בעשרה אחוזים יותר מהרומן בעברית. הוא מוריד לו את השמנת, הוא מדייק יותר במשפטים. המשפטים ברורים, חתוכים טוב. הוא פשוט איש מוכשר מאוד. הוא הביא לעמוס עוז תועלת עצומה. אם עוז יקבל פעם את פרס נובל - הוא צריך לקרוא לניקולס דה־לאנז' לעמוד על ידו".

- אני כבר לא מעז לשאול מה דעתך על דויד גרוסמן...

"תראה, דויד גרוסמן הוא רציני יותר מן הרצינות עצמה. הוא לך קח דברים ברצינות מזעזעת, ואני בקושי גדול קורא אותו. הוא לוקח דבר והוא לא מרפה ממנו. כמו הכלב שלא יעזוב את הסנדל. קח למי של, את האישה המסכנה הזאת ש... אתה קראת את זה? ב'אישה בורחת מבשורה' יש אישה עם גבר שהוא האבא של הילד אבל הוא לא בעלה... ולאורך שבע מאות עמודים נדע כל הזמן מה הם חושבים ואומרים... אלוהים! זה לא ניתן... אי אפשר לשאת את זה! קנת טיינן אמר על 'בדלתיים סגורות' של סארטר, שזו לא חוכמה להוכיח שהי זולת הוא הגיהנום, אם אתה מזמן רק זולת כזה, כשם שקל להוכיח שכל האנשים צולעים אם תזמן רק מי שרגלו נכרתה בתאונת דרכים. גרוסמן הוא סופר שדבק בשליחות שלו בצורה אינטנסיבית ביותר. יש בזה אפילו משהו מעורר כבוד, באחיזה הזאת שהוא אוהב, אבל הוא לא יודע שסופר גם צריך לדעת לרקוד. כלומר שצריכה להיות איזושהי קלות, איזושהי תנועה. גם אצל א.ב. יהושע זה לא תמיד עולה יפה, אבל הוא לפחות אדם שלא כותב בדיוק אותו סיפור עוד פעם, אלא תמיד שואל את עצמו איזו מין שאלה חדשה. או שהוא אומר: אם אשים את הסיפור הזה בהקשר הזה והזה - הוא איכשהו ייראה אחרת, ולפעמים זה מאוד מעניין".

- ומה דעתך על עצם המוסד הזה, שלושת או ארבעת הטונורים של הספרות העברית, שמרצונם או שלא מרצונם מוצבים על גג המזל זוליאום התרבותי שלנו כנושאי משרה, ומרגישים חובה להגיב על ענייני היום?

"תראה, יש מסורות שונות. יש המסורת הצרפתית, שהיא אינ'טלקטואלית, ותובעת שהאינטלקטואל ייראה בציבור. יש מסורת אנגלית שאומרת שספרות זה בידור, ועליו להיות בידור טוב, וכן הלאה. מה שאתה מכנה שלושת הטונורים הוא מוסד שלא קיים למי של בספרות האמריקאית. לדעתי זה קשור לכך שעדיין לא כלתה המסורת הרוסית שהבאנו איתנו בתרבות הציונית, הגורסת שהסופרים הם אנשי מוסר, מהווים איזה מאור אז הם חותמים על עצומות, מגבשים עמדה, שואלים לדעתם. אנחנו עדיין חיים עם שטנץ מזרח אירופי שכבר לא קיים במזרח אירופה".

- ומה לגבי התחומים הלא קנוניים? אולי תמצא שדווקא בהם מִפ־כִּים מים חיים?

– בכתיבתך אתה לא נרתע ממה שיריביך מכנים "פסיכולוגים", כלומר חקירת הטקסט תוך תהייה על המניעים הנפשיים והפסיכולוגיים של הכותב.

"פסיכולוגים אינו טוב כשלעצמו או גרוע כשלעצמו. תלוי במה אתה עוסק ומה אתה מנסה להגיד. זה נקבע אצלי על פי שיקולים פרגמטיים ומקומיים. למשל, בביקורת מעריכה של סיפור או של שיר לעולם לא אשאל מה היו המניעים שהביאו את המחבר לכתוב כך ולא אחרת. השאלה המכוונת אותי היא מה אמר המחבר ומהו ערכה האמנותי או התרבותי של האמירה. לעומת זאת, כשכותבים חיבור מונוגרפי על סופר, אפילו לא ביוגרפי, ומנסים להתוות קו של התפתחות, לא יהיה מנוס ממידה של 'פסיכולוגים'. גם כשהחוקר או המבקר – מחשש מהאשמה ב'פסיכולוגים' – יסתיר את הנחותיו, הוא עדיין משתמש בהן; והנחות מוסתרות גרועות תמיד מהנחות גלויות. לדעתי, לא תיתכן היום קריאה צמודה של טקסט אמנותי מורכב ללא הסתייגות בהבחנות פסיכולוגיות. המקום שבו 'פסיכולוגים' אסור בתכלית האיסור הוא הפולמוס. צריך רק לשאול אם הטענה נכונה או מוטעית. ויכוח עם יריב על פי 'מניעיו' כביכול הוא בעיני נקלה ומעורר שאט־נפש".

– ומה לגבי "פסיכולוגים" עצמי? האם תהית גם על מה שמפעיל אותך עצמך, כמבקר? למשל בחדוות הפולמוס שלך, בכוחות, בניכונות להתכתש, בחוסר הפחד שלך ליצור אויבים?

"תהיתי כמובן לא פעם, וגם במסגרות של עבודה אנאליטית מוסדרת ומפוקחת, מדוע תכונותי כמבקר, וכאדם בכלל, הן מה שהן. מה שנחשב במהלך התהייה הזאת אינו עניין לקהל הקוראים. שיחשבו מה שהם רוצים. אבל אני, כשלעצמי, מנסה לנצל את התובנות האלה כדי להיות מודע ככל האפשר למה שאני עושה – כמורה, כחוקר וכמבקר. המודעות מביאה איתה זהירות ומידה של מתינות, שאולי לא היו אופייניות למעשים שלי בעבר".

– ומה עושה הזמן עצמו לאדם הנמצא בעמדת המבקר כמקצוע וכייעוד – הופך אותו למפויס ומרוכך יותר, או לחסר סבלנות ובוטה יותר?

"בוודאי לא 'מרוכך'. באופן עקרוני, מבקר 'ששווה את המלח' שלו, כמו שאומרים, חייב להיות אמיץ, לא להירתע מיריבויות, לקבל על עצמו מראש את התרעומת, השנאה, ולעתים גם ההתנכלות מצד אלה שבהם פגע. ואין לי ספק: מבקר חדיעין פוגע לעתים בציפור הנפש, ואסור לו לחשוב שהוא אינו עושה בדיוק את זה. לצד זה, הוא צריך לקבל על עצמו את הסיכונים הכרוכים בתמיכה ביוצרים וביצירות שהציבור לא העריך, במידה שהוא מאמין בערכם. כאשר כתבתי את מאמרי השבח הראשונים שלי על אבות ישראל, בעודי נער בן עשרים, קרא לי אלטרמן לשיחה והזהיר אותי מפני איבוד

מירון: מאיר שלו מוכר לנו איזו אידיאליזציה של חברה חקלאית, של קוזקים אמיתיים, אנשים שורשיים, שכולנו לעומתם עכשיו קש, מוץ על פני האדמה. זה לא משכנע. הדמויות האלה הן מיתולוגיה זולה

מירון: עמוס עוז הוא סופר מאוד מונוטוני, וכמה שהוא יותר מונוטוני – כך הוא יותר מקושט בצבעים ובמילים ובשפה. הוא עושה אין סוף המחזות ודרמטיזציות – אחת יותר ואפראית מהשנייה – של סיפור אחד שחוזר וחוזר על עצמו

מירון: דוד גרוסמן הוא רציני יותר מן הרצינות עצמה. הוא לוקח דברים ברצינות מזעזעת, ואני בקושי גדול קורא אותו. הוא לוקח דבר והוא לא מרפה ממנו

אלתרמן. אי אפשר לדבר בשם המתים

מירון: כאשר כתבתי את מאמרי השבח הראשונים שלי על אבות ישורון, בעודי נער בן עשרים, קרא לי אלתרמן לשיחה והזהיר אותי מפני איבוד שמי הטוב אם אמשיך לעשות זאת, שהרי הציבור מבין שהמדובר במשורר משובש לחלוטין

מירון: ברובד הזה, שבין ספרות ועיתונאות, ספרות ובידור, הבולט בהם היה לדעתי דן בן אמוץ. במידה מסוימת אורי אבנרי במאמרים הפוליטיים שלו. גם עמוס קינן והסאטירות שלו יצרו מציאות לשונית תרבותית חדשה

שמי הטוב אם אמשיך לעשות זאת, שהרי הציבור מבין שהמדובר במשורר משובש לחלוטין. עם כל הערצתי לאלתרמן, צפצפתי עליו בעניין הזה, ואלמלא עשיתי זאת, לא היה ערך גם למאמרי השבח שכתבתי על שירתו. אגב, אבות ישורון אמר אז: 'אל תקראו לו דן מירון. קראו לו דם מירון. יש לו לא רק שכל, אלא גם דם'. ואמנם, בלי 'דם' איך יעשה המבקר את מלאכתו נאמנה? כל המבקרים החשובים בעיני בביקורת העברית - קובנר, פרישמן, ברנר, שלמה צמח, ברוך קורצווייל - היו אנשים אמיצים, שלא חסו לא על דמם של מבוקריהם ולא על זה שלהם. מי שאינו יכול לסבול ריח של אבק שריפה, שלא ייצא למלחמות. יתכבד וישב בבית".

לא מזמן, במאמר ב"הארץ", השווה מירון בין שלוש הלוויות המו"ת: של שלום עליכם, של הרב עובדיה יוסף ושל אריק איינשטיין. הוא מצא קו מחבר בין הראשון לבין השלישי. כלומר גם בשלום עליכם וגם באריק איינשטיין הוא ראה את מבטאי "המודרניות היהודית החילונית ההומניסטית בגילומה הציוני", לעומת הרב עובדיה, המ"סמל את "הדת בגילומה ההלכתי". לדעתו - "זו מלחמת התרבות היהודית האמיתית". אמרתי למירון שהופתעתי דווקא מזווית החי"תוך הזו, משום שלדעתי מלחמת התרבות האמיתית מתחוללת בין תחושת הקוממיות העברית, הישראלית, שוחרת הנורמליות, לבין מנטליות "עמישראל", שמקדשת ומטפחת את האתנוצנטריות, את האפטיה, את המשיחיות והאמונה הטפלה; זו שכמעט שוחרת את הקורבניות והמצוק, זו שחזרה בעצם לגלותיות. מירון: "קראתי את הספר שלך על תוגת הישראליות, על הישרא"ליות. ואני אומר: אנחנו מפריזים בעניין הזה".

- באיזה עניין?

"בעיסוק בשאלת הזהות והישראליות. אני חושב שמפריזים אצ"לנו בערך המילה הזאת ומתעסקים בזה יותר מדי. מצד אחד, בעצם כל אדם נורמלי יש לו זהות, הוא לא יודע בדיוק מהי והוא לא עושה לעצמו חשבון יומיומי מי הוא, אבל הוא די בטוח שיש לו איזה גר"עין זהותי מסוים. מן הצד השני - מה זה זהות? אין זהות. יש הרבה זהויות, גם לכל אדם. זהות זה כמו עיר פרזות שקל להיכנס אליה וקל לצאת ממנה, ויש בה רבעים שונים ויש צמתים. אז אתה גם וגם. ובימינו, בתרבות הגלובלית שבה אנשים כל כך זזים והשפות כל כך נושאות אותך ממקום למקום - אסור להישאר עם התפיסה שאתה צריך לדבוק באיזו זהות ולהחזיק אותה, ואם תרפה ממנה - אתה תהיה בתוהו ובוהו ובשום מקום. זה לא נכון, זה לא אמיתי".

- כשאני מדבר על הישראליות אני לא מתכוון להגדרות זהות

מורשת שהלוואי שהיה לנו יותר ממנה".

- אם יהיה לנו יותר ממנה - אולי לא יישאר אף אחד בארץ. כי לאן אנו אמורים לזוז? כתחליף לכך אנחנו מסתגרים בין חומות וקירות, כאשר ההגדרה העצמית של יותר ויותר ישראלים הולכת ומתבססת בעיקר על השואה.

"איך אפשר להשתחרר מניסיון כמו השואה? השואה תלווה אותנו ארבע מאות שנה, דורות על גבי דורות. אין כל סיכוי שאנחנו ניפטר מן העניין הזה. זה גדול מדי, זה ענקי. בעצם רק עכשיו - אחרי חמישים שיששים שנה - אנחנו רק מתחילים להפנים ולהרגיש באמת את מה שקרה: השמדת עם, השמדת תרבות, השמדת לשון. הרי תרבות שלמה קמה סביב חורבן הבית הראשון, ושם רוב האנשים נשאר על אדמת יהודה".

- היה פעם סרט תיעודי של חיים גורי, "המכה ה־81", שבו סיפר ניצול שואה על 80 מלקות שהוא קיבל, אבל המכה ה־81 הייתה הכואבת מכולן: המכה שבה הבין שאנשים פשוט לא האמינו לו. אני חושב שאפשר לדבר גם על "המכה ה־82": המכה שבה אנו מתפלשים בטראומה שוב ושוב, מגדירים באמצעותה את כל קיומנו, כאילו אין היסטוריה יהודית לפנייה והיסטוריה עברית אחריה.

"זה מצב פוסט־טראומתי. ולדעתי אחד החסרונות הכי גדולים של השמאל הישראלי, שאני רואה את עצמי שייך אליו, הוא שאינו מבין את זה. שבלב הציבור שאליו הוא רוצה לדבר שוכנת מפלצת גדולה מאוד של פחד. ואתה לא תשכנע אותו לעולם אם תתעלם מזה. מה עוד שהפחד לא בא מהאוויר. הוא בא ממקום אמיתי, ריאלי. זוהי מציאות פסיכית ופוליטית שמחייבת התייחסות. כדי שהרעיון של שתי מדינות יוכל להתקבל, עם הוויתורים ההכרחיים, צריך להתייחס אל הפחד. ואל הפחד אפשר להתייחס על ידי זה שתנסה לתת לאנשים את התחושה שהם חזקים".

- וזה מביא אותנו לקריאתך במלחמת המפרץ הראשונה: "אם יש צה"ל - יופע מיד". שינית את דעתך מאז?

"לחלוטין לא. אגב, דיברתי על זה עם הרבה אנשים בארצות הברית, שאמרו שאיש בממסד הצבאי האמריקאי לא האמין שלא נגיב. כי זאת דוקטרינה. ישראל קטנה מדי, היא לא יכולה לא להגיב אם זורקים עליה סקאדים. וזה שישראל לא הגיבה הדהים אותם. שמיר עצמו אמר לי שהוא טעה. אני הייתי מיודד איתו, הייתי מביא לו את כרכי אורי צבי גרינברג. הוא זכר את המאמר ההוא ואמר לי: 'אני טעיתי, אתה צדקת'".

- ומה לגבי ספקות ופקפוקים? האם דווקא האינטלקטואלים לא חוטאים לפעמים בדעות אוטומטיות ושגורות, נחרצות גם בתחומים לא להם, בשעה שהטלת הספק - גם הספק העצמי - אמורה להיות אמנותם? <

מילוליות, אלא על הצורך להכיר בקיומו של הלאום הישראלי - ישות דה־פקטו שכיום אינה מוכרת דה־יורה אפילו על ידי בית המשפט העליון, למרות שהיא חיה ובוועטת, ויש לה די כוח לבולל לתוכה בני עדות ואמונות שונות, כפי שמתבוללים אל תוך האמריקאיות. מבחינה זו הושפעת בצעירותי מהלל קוק, שהיה אומר: "במצב של אי הפרדה בין הדת ובין הלאום - כמו שיש לאמריקאים - נוצרת דיכטומיה, שבה לישראלים אין אפילו השערה שהם מסורגלים להיות מאה אחוז יהודים ומאה אחוז ישראלים, כשם שאתה יכול להיות מאה אחוז אבא לילדיך ומאה אחוז בן להוריך..."

"...ומאה אחוז בעל מקצוע מסוים, וכן הלאה. בדיוק! זאת המציאות האמיתית. הדברים נחתכים כל הזמן. אתה הולך לרחוב הזה, ואתה הולך לרחוב ההוא, תלוי איפה אתה, איזה מצב רוח יש לך. אני לא אומר שזה צריך להיות מבוזר לגמרי, אבל הקריאה, 'קחו זהות' היא קריאה מוגזמת לדעתי, זה לא בדיוק מה שאנחנו צריכים. יש לנו אולי יותר מדי".

- מכל מקום, לפחות לפי הלך הרוח הפוליטי השולט כיום בישראל, נראה כאילו תש הכוח של ההרפתקה העברית - גם בהנהגה וגם בציבור התומך בה. כאילו חזרנו למציאות הגלותית שתיאר שלום עליכם - רק חמושים עד שינינו, ובלי היתרונות.

"אבל תגיד לי, איך זה יכול להיות אחרת? אתה יכול להתנער מדי פוסט כל כך חזק וישן?".

- בהתחלה היה נדמה שכן, שהצלחנו להתנער. כיליד המדינה, את שנות נעורי - לפחות עד 1967, ובוודאי עד 1973 - העברתי בתחושה שהנורמליות והחילונית - מה שהיה קרוי "הממלכתיות" - ניצחו את "הגורל היהודי". כך מרגישים גם רבים מבני הדור שלי. נדמה כאילו גדלנו בישראל אחרת.

"נדמה היה. רק נדמה. זו הייתה איזו מין שעה היסטורית כזאת. אבל לא יותר מזה. זה היה קצף על פני המים. גם במפא"י ראיתי ורסיה מסוימת של פוליטיקה יהודית שעוד הכרנו בגלות. כמו שעו כשיו, אגב, הביקורת של הפוסט־ציונים את הציונות היא בדיוק כמו של הבונה, מילה במילה. רק פחות מבריקה, כי אין להם בית ספר מרקסיסטי של מחשבה. חוץ מזה, אני לא כל כך בטוח שזה כל כך רע להיות יהודי ושצריך לברוח מזה כמו מאש. לפחות צריך לקחת מזה משהו - את הסובטיליות, את הפרגמטיות, את היכולת להתאים את עצמך למציאות. כל הגמישות הזאת שהייתה חלק מהניסיון היהודי. והפתרון היה תמיד היכולת לזוז. זו הייתה התכונה העיקרית של היהודי. הוא ידע מתי ללכת. מניסיון היסטורי של אלפיים שנה הייתה ליהודים תחושה מתי האדמה בווערת מדי, צריך לזוז. לזוז למזרח אירופה מהמערב, לזוז לאמריקה ממזרח אירופה. לזוז. צריך לדעת איפה אתה ומה קורה לך. וזה נראה לי דבר יהודי נפלא. מין

רונות בחיי אלתרמן היו מרות וקשות מנשוא. הוא ממש השחיר והצטמק לנגד עיניו, והסיבה - מלבד ענייני בריאות שהסתבכו - הייתה אכזבתו הנוראה לא מחזון ארץ ישראל השלמה שלו כש לעצמו, אלא מעם ישראל כמי שיאפשר את הגשמת החזון. לצד גאוויותו, שהגדירה מחדש כמעט כל תחום בו נגע, היה בו צד אפל מאוד... גם אלים וגם מבטל את עצמו. אחד היה קשור בשני. זה שנאה עצמית ובעיות קשות מאוד. אדם לא נעשה שתיין במקרה. זה נמשך לאורך החיים, עד שזה מוטט את הבריאות שלו".

- ככל שאתה הבנת את הנפש האלטרמנית, וככל שהשאלה היפותטית - אתה חושב שבהמשך השנים היינו ממשיכים לראות אותו במחנה "ארץ ישראל השלמה"?

"אלתרמן מת בשנת 1970, ומוטב לדבר על מה שעשה וכתב בחייו ולא להיכנס לשאלות היפותטיות. אבל בעיניו, ב'חוט המ' שולש' - כשם שפר מאמריו המאוחרים - נשזרו עם ישראל, ארץ ישראל ומדינת ישראל ללא הפרד. אבל הוא לא ידע מאיפה תבוא העלייה שהייתה מסוגלת לממש את חזון ארץ ישראל השלמה בלי לפגוע באופיים הדמוקרטי של המדינה וחוקיה, והיה אומלל. לדעתי, הוא ידע ששליטה בארץ ישראל ללא רוב יהודי מבוסס ומתרחב עתידה להרוס את מדינת ישראל. אי אפשר כמובן לדבר בשם המתים, אבל אני חושב שמצד אחד, לבו היה שש בקרבו אילו היה עד לעליית מיליון יהודי ברית המועצות לשעבר. ומצד שני, הוא לא היה עומד במאורע מהסוג שחולל ברוך גולדשטיין ובאירועי 'תג מחיר' בימינו. הוא היה כותב עוד 'על זאת', שהיה מרעיד את אמות הסיפים".

היה משהו נוגע ללב וכמעט מלבב באמונתו של מירון ששיר או טור שביעי אלטרמני - או משהו בכלל - עוד מסוגל בימינו "להרעיד את אמות הסיפים". בעידן מקוטב לעיפה, שבו אמות הסיפים מזדעזעות כל שלוש שניות בשל איזו שטות ויראלית הרצה בפייסבוק, אפופה מצד אחד בנאצות פסבדופטריוטיות מטורללות ומצד שני במארבים של משטרת הנכר נות הפוליטית - קשה לדמיין מהי בכלל "אמירה אפקטיבית": יהיה זה שיר, פוסט, בלוג או מאמר. אפילו טור שביעי רגיל של אלתרמן, לו היה מופיע בימינו, לא היה נותר נישא ורם כמגדלור - אלא טובע ומוצף בצונאמי של תגובות, הלעגות והגחכות, עם תביעה של חברי כנסת להשעותו לאלתר מהאלטרמניות עצמה. X

"זה נהדר כשזה ישנו. כאשר ישנה לא רק יכולת חריצת משפט, אלא יכולת העמדת עצמך למשפט. מצד שני, אינטלקטואלים עושים שירות שאי אפשר בלעדיו, של הבאת דברים לניסוח, להמשגה".

- אתה עומד למשל מאחורי כל מה שכתבת? יש החלטות ושיפוטיים שטעית בהם? שאתה מתחרט עליהם?

"כן. בוודאי. הדוגמה הבולטת היא לאה גולדברג שאני כתבתי עליה דברים קשים בשנות החמישים. דברים שהשפיעו עליה מאוד, כמו שאני רואה כיום ביומנים. מאוד מאוד הכאיבו לה. הייתי אז בן עשרים וכמה, וכתבתי ביקורת ב'הארץ' על ספר מבחר שיריה 'מוק' דם ומאוחר', שהופיע אז. לא שלא אמרתי כמה דברים נכונים מאוד, ואלמלא הם היו נכונים היא לא הייתה נפגעת כל כך. אבל זה, כמו שאתה אומר, אחד הצילצלים היותר מכאיבים שנועצים בי. לא בגלל מה שאמרתי עלי, אלא בגלל מה שאני חש. זו אחת הצלקות היותר עמוקות".

בסוף כל משפט שאנחנו אומרים בעברית יושב נתן אלתרמן, ואין פלא שבסיום פגישתנו חזרנו לדבר על המשורה. מירון לא רק חקר אותו למעמקי, אלא גם הכירו אישית. וחלק מהתרעומת שלו על הביוגרפיה שכתב דן לאור קשורה גם להשמטת אירועים לא מחמיאים למשורר, אשר לחלקם היה עד בעצמו ("אני למשל ראיתי במו עיני את אלתרמן מכה במקל את אבות ישרון - בכסית, ברחוב!").

סיפורי למירון על הפעם היחידה שבה זכיתי לראות את אלתרמן, זמן לא רב לפני מותו. ככתב מתחיל ב"דבר" נשלחתי לסקר את אחד הכינוסים הראשונים של חזית ארץ ישראל השלמה, שנערך בתחילת שנות השבעים במרתף מלון דבורה ברחוב בן יהודה בתל אביב. חבורה של אישי ציבור וסופרים, חילוניים ברובם, מאסכולת "אחדות העבודה", ישה על הבמה ונשאה נאומים מתלהמים על הצורך לספר פח מיד ולא לתר את השטחים, כאילו מתוך דחף נוסטלגי לחזור לימי תש"ח. אחד הנוכחים היה עם מבט קר ורגוז ופנים קשים כאבן,

בז'קט שחור ובצווארון מפא"ניקי פתוח. הוא עמד באולם, נשען על קיר צדדי, ומדי פעם צעק לעבר הבמה בקול סדוק, בדרישה להוסיף עוד סעיף מחמיר ויובשני לסדר היום. לא יכולתי לגרוע ממנו עין: האם זוהי התגלמותו הארצית של אלתרמן? ואיפה החום, החמלה, השנינה, הצחוק, חוכמת האין קץ שבשיריו?

מירון: "אני יכול לומר רק זאת: השנתיים האחרות"